

लेखनाथ पौडेल र उनको 'पिंजराको सुगा' कविताको वस्तुविधान

सीताराम राज विष्ट*

सार सङ्क्षेप

नेपाली साहित्यमा कवि शिरोमणिबाट विभूषित पौड्याल नेपाली कविताको परिष्कारवादी धाराका प्रारम्भकर्ता हुन् । उनको 'ऋतुविचार' (१९७३) बाट यस धाराको प्रारम्भ भएको मानिन्छ । उनमा सुरुमा सल्बलाएको धार्मिक-आध्यात्मिक भावना पछि मानवतावादतर्फ बढेको पाइन्छ । उनमा पूर्वीय सभ्यताप्रतिको असीम श्रद्धा र आर्य सभ्यता संस्कृतिको पुनर्जागरण, समाज सुधारको चाहना, नैतिक उपदेश, प्रकृतिको तन्मय चित्रण आदि प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् । प्रस्तुत "पिंजराको सुगा" कविता सममात्रिक पादाकुलक छन्दमा रचना भएको छ । वनकुञ्जको स्वच्छन्द वातावरणमा सयर गर्ने सुगा चरीलाई बन्द पिंजरामा कैद गरिदिँदा उसका वेदनामय भाव नै यस कविताको विषयवस्तु रहेको पाइन्छ । उनको यस कवितालाई अभिधार्थ, प्रतीकार्थ, ध्वन्यार्थ, आध्यात्मिक अर्थ र कवि जीवन सापेक्ष अर्थ गरी विभिन्न तहमा अर्थ लगाउन सकिन्छ । अनि यिनैका आधारमा शीर्षक सार्थकता पहिल्याउन सकिन्छ । प्रथम पुरुषीय आत्मकथनको आत्मालापिय वर्णन गरी रचना भएकाले यसमा प्रथम पुरुष कवि वक्तृप्रौढौक्तिको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

कविको परिचय र प्रवृत्ति

लेखनाथ पौड्यालको जन्म वि.सं. १९४१ पुस २६ गते कास्की जिल्लाको अर्घौँ अर्चलेमा र मृत्यु २०२२ साल फागुन ७ गते देवघाटमा भएको हो । उनले संस्कृत व्याकरणमा मध्यमासम्मको औपचारिक अध्ययन गरेका हुन् । कवि पौड्यालका "लालित्य" भाग १ (१९६९ संयुक्त), (२०१०) र भाग २ (२०२५), "कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालका प्रतिनिधि कविता" (२०४१) र "लेखनाथका प्रमुख कविता" (२०४६) जस्ता कविता सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् । नेपाली साहित्यको सेवा गरेवापत उनलाई २००७ सालको परिवर्तनपछि २००८ सालमा कविशिरोमणिबाट सम्मानित गरिएको थियो । उनलाई २०११ सालमा सार्वजनिक रथयात्रा समेत गराइएको थियो । त्यस्तै उनलाई मृत्युउपान्त २०२६ सालमा त्रिभुवन पुरस्कारद्वारा सम्मानित गरिएको थियो ।

उनले "ऋतुविचार" (१९७३) (पछि १९९१), "बुद्धिविनोद" (१९७३), "सत्यकलि संवाद" (१९७६), "गीताञ्जली" (१९८६), "बुद्धिविनोद पहिला विनोद" (१९९४), "अमरज्योतिको सत्यस्मृति" (२००८), "तरुण तपसी" (२०१०) आदि खण्डकाव्य कृतिहरू रचना गरेका छन् । उनले "गङ्गा गौरी" (२०६१) अपूर्ण महाकाव्य आदि काव्यकृतिहरू पनि लेखेको पाइन्छ र "त्याग र उदयको युगल प्रकाश" (२००२) काव्यका साथै उनले "लक्ष्मीपूजा" (१९९४), "भर्तृहरिनिर्वेद" (२०२०) आदि नाटकहरू पनि लेखेका थिए ।

लेखनाथ पौड्याल आधुनिक नेपाली कविताका प्रवर्तक तथा परिष्कारवादी धाराका प्रवर्तक र केन्द्रीय प्रतिभा समेत हुन् । उनी वि.सं. १९६२ को "कविता कल्पद्रुम" कविता सङ्ग्रहमा "शृङ्गार पच्चीसी" र "मानसाकर्षिणी" कविताहरू प्रकाशित भएपछि नेपाली कविता क्षेत्रमा उदाएका हुन् । सुरुमा 'शृङ्गारिक धारा' का कविका रूपमा चिनिए

* सहप्राध्यापक विष्ट नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुरमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

394 लेखनाथ पौडेल र उनको 'पिंजराको सुगा' कविताको

पनि क्रमशः 'धार्मिक आध्यात्मिक' भावभूमिमा आधारित 'सामाजिक सांस्कृतिक' चेतनाको अभिव्यक्ति दिने कविका रूपमा उनी चिनिन्छन् । उनका कवितामा शास्त्रीय नियमको अनुसरण, परिष्कृत र परिमार्जित भाव तथा भाषाशैली अनि व्याकरणिक अनुशासनको पालना भएको पाइन्छ । सामाजिक मूल्य, मान्यता एवम् नीति, नियम संयम र अनुशासनको पालनाद्वारा चारित्रिक उत्थानको चाहना उनका कवितामा पाइन्छन् ।

काव्य रचनाको पूर्वाद्धमा देखिएको उनको रूढ धार्मिक आध्यात्मिक भावना पछि मानवतावादमा परिणत भएको पाइन्छ । उनी पूर्वीय सभ्यताप्रतिको असीम श्रद्धा र आर्य सभ्यता संस्कृतिको पुनर्जागरण चाहने कवि हुन् । उनका कवितामा प्रकृतिको वस्तुपरक वर्णन पाइन्छ भने मानव जीवनमा देखापर्ने विविध परिवर्तनलाई अभिव्यक्त गर्ने सन्दर्भमा प्रकृति जीवनको परिवर्तनको चर्चा गरिएको पाइन्छ । युगीन परिस्थितिको बहुपक्षीय अवलोकन गर्दै मानवतावादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्नु उनको विशेषता हो । उनी वर्णमात्रिक र मात्रिक छन्दमा सरल र सहज प्रस्तुति दिने कवि हुन् । खास गरी वर्णमात्रिक छन्द र त्यसमा पनि शिखरिणी छन्दका सफल प्रयोक्ता मानिने पौडेलले मात्रिक छन्दमा पनि उत्कृष्ट कविताहरू रचना गरेका छन् । उनी छन्दलाई आफू अनुकूल हिँडाउन सक्ने प्रतिभा हुन् । उनका कवितामा भावना र विचारको सन्तुलन पाइन्छ । सरल, सरस र परिष्कृत भाषाशैली, तत्सम, तद्भव र भर्रा शब्दहरूको प्रयोग, भाव, भाषा र लयको सन्तुलित प्रयोग आदि पाइन्छ । उनको कवित्व मुक्तक र फुटकर कवितादेखि खण्डकाव्य हुँदै महाकाव्य समकक्षी "तरुण तपसी" नव्यकाव्यसम्म विस्तारित भएको देखिन्छ । उनको भाषा सरल तर परिष्कृत छ र त्यसका माध्यमबाट समाजका व्यक्तिको चारित्रिक परिष्कारको चाहना समेत उनले राखेका छन् । भौतिक जगत् र यान्त्रिक उन्नतिबाट कृत्रिम बन्दै गएको परिवेशप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरी समाज सुधारको आग्रह गर्नु अनि मानिसको परपीडक र हिंसात्मक प्रवृत्तिप्रति कविताका माध्यमबाट आक्रोश प्रकट गर्नु उनको अर्को विशेषता रहेको छ ।

समाजसुधारको चाहना अनि जागरणमूलक स्वर र नैतिक उपदेश उनका कवितामा पाइन्छ । उनमा सामाजिक-सांस्कृतिक जागरणका साथै समाजबोधको भावना पाइन्छ । त्यस्तै उनी चिन्तनशील कवि हुन् । उनले प्रकृतिका माध्यमबाट मानव जीवनलाई नियाल्न खोजेको देखिन्छ । साङ्ख्य, योग, वेदान्त आदि दर्शनमा आधारित रहेर समाज सुधारको भावना व्यक्त गर्नु, मानवीय कमजोरीप्रति व्यङ्ग्य, राष्ट्रिय प्रकृतिको चित्रण आदि उनका कवितामा पाइने मुख्य प्रवृत्ति हुन् । कवि पौड्याल संस्कृत साहित्यका कालिदास र भर्तृहरिबाट उत्प्रेरित र प्रभावित रहेको देखिन्छ । अनुप्रास, यमक, रूपक, दृष्टान्त उत्प्रेक्षा जस्ता अलङ्कारको विशिष्ट प्रयोग गर्नु पनि उनको छुट्टै पहिचान रहेको पाइन्छ ।

कविता यात्रा

वि.सं. १९६१/६२ (सन् १९०५) मा "कविताकल्पद्रुम" कविता सङ्ग्रहमा 'शृङ्गारपञ्चसी' र 'मानसाकर्षिणी' कविताहरू प्रकाशित गरेपछि सुरु भएको कवि पौड्यालको कविता यात्रा २०२२ सालको 'आखिरी कविता' कवितासम्म पुगेर अन्त्य भएको देखिन्छ । करिब ६० वर्षे उनको कविता यात्रालाई तीन चरणमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ :

पहिलो चरण (१९६१-१९९०)

औपचारिक रूपमा "कविताकल्पद्रुम" मा दुइवटा कविता ('शृङ्गारपञ्चसी' र 'मानसाकर्षिणी') प्रकाशित भएपछि उनको कविता यात्रा सुरु भएको पाइए पनि लेखनाथ

पौड्यालले १९५५/५६ तिरबाट नै शृङ्गारिक प्रकृतिका समस्यापूर्ति शैलीका कविताहरू रचन थालेको पाइन्छ । प्रकृतिको सुन्दर वर्णन, आध्यात्मिक चेतना, समाज र मानव जीवनको परिष्कारका साथै आदर्शको स्थापना एवम् व्यङ्ग्यचेतना समेत यस चरणमा नै सल्बलाएको देखिन्छ । बिस्तारै अश्लीलतातर्फ ढल्कंदै गएको शृङ्गारिक धाराको विरोधमा शास्त्रीय परम्परामा आधारित परिष्कारवादी लेखन शिल्पलाई लेखनाथले प्रारम्भ गरेका हुन् । उनको पहिलो चरणको कवित्व १९९१ मा “ऋतुविचार” को परिमार्जित रूप प्रकाशित हुँदासम्म लम्बिएको थियो । यस चरणमा १९७३/७४ सम्मलाई पूर्वार्द्ध र त्यसपछिलाई उत्तरार्द्ध गरी हेर्न सकिन्छ । पूर्वार्द्धको चरणमा कविताहरूमा शृङ्गारिक काव्य रचनामा उच्चता हासिल गरेको देखिन्छ ।

वि.सं. १९६५ तिरबाट हलन्त वहिष्कार र अलङ्कार प्रयोग अनि जातीय सुधारका भावनातर्फ उनको ध्यान केन्द्रित भएको देखिन्छ । त्यसपछि सामाजिक सुधार, जागरणका स्वरहरू, नीतिचेत, आदर्शान्मुख विचार आदितर्फ कविता उन्मुख रहेको देखिन्छ । १९७० मा उनको “शोकप्रवाह” खण्डकाव्य प्रकाशित हुन्छ । यात्रा क्रममा १९७२/७३/७४ सम्ममा “गोरखाशिक्षा” भाग एकदेखि तीनसम्म प्रकाशित भएको र त्यसमा उनका “पिंजराको सुगा,” “नैतिक दृष्टान्त” जस्ता महत्त्वपूर्ण कविताहरू प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसपछिको उत्तरार्द्धमा १९७३ को “ऋतुविचार” हुँदै “बुद्धिविनोद” (१९७३), “सत्यकलि संवाद” (१९७६), “गीताञ्जली” (१९८६) आदि काव्यहरू रचना भएका पाइन्छन् । यस समयमा नैतिक उपदेशका स्वरहरू, हिन्दू पुनर्जागरणभिन्नका सामाजिक- सांस्कृतिक सुधारको आग्रह पाइन्छ ।

दोस्रो चरण (१९९१-२००७)

वि.सं. १९९१ मा “ऋतुविचार” पुनः प्रकाशन भएपछि २००८ को “अमरज्योतिको सत्यस्मृति” काव्य प्रकाशित हुनुपूर्वलाई उनको कविता यात्राको दोस्रो चरण मानिन्छ । यस समयमा “सत्यसन्देश” (१९९५), “लक्ष्मीपूजा” नाटक (१९९४), “त्याग र उदयको युगल प्रकाश” (२००२), “पञ्चतन्त्रको अनुवाद” कविता आदि यस चरणमा प्रकाशित भएका पाइन्छन् । यस चरणमा उनमा धार्मिक-आध्यात्मिक चेत खारिएर प्रस्तुत भएको देखिन्छ । त्यस्तै छन्द, लय तथा शैलीशिल्पमा परिमार्जन, सन्देशमूलक कविताहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । “लालित्य” भाग एकमा यस चरणका कविताहरू सङ्गृहीत छन् ।

तेस्रो चरण (२००८-२०२२)

गान्धीको मृत्युमा रचिएको “अमरज्योतिको सत्यस्मृति” काव्य २००८ मा प्रकाशित भएपछि “गौरी गौरव” (नाटक, २००९), “लालित्य” भाग १ (२०१०), “तरुण तपसी” (२०१०), “मेरो राम” (२०१०), “अभिज्ञान शाकुन्तलम्” (नाटक अनुवाद, २०१५) आदि यस चरणका प्रमुख काव्य कृति मानिन्छन् । यस चरणमा उनी खास गरी मानवतावादी भावना, दया र करुणाजस्ता मानवीय गुणहरूको अभिव्यक्ति, आध्यात्मिक चेतना र युगीन सामाजिक चेतको समीकरण गर्दै भावना र बौद्धिकताका साथ अघि बढेको पाइन्छ र सहज र परिष्कृत भाषिक प्रयोग समेत देखिन्छ । राष्ट्रिय र सांस्कृतिक चेततर्फ कवि पौड्याल यस चरणमा उन्मुख भएको कुरा उनको यस चरणका कविताले देखाएका छन् ।

कविता सन्दर्भ

“पिंजराको सुगा” कविता लेखनाथ पौड्यालको फुटकर कविताहरूमध्ये लोकप्रिय र सशक्त भाव व्यञ्जित भएको बालकविता हो । व्यञ्जनात्मक रूपमा भने यो

सशक्त प्रौढ कविता हो । यस कवितालाई उनको कविता लेखनको पूवार्द्ध चरणको उत्कृष्ट कविता मानिन्छ ।

अन्तर्वस्तु र शीर्षक विधान

वनकुञ्जको स्वतन्त्र वातावरणमा रम्ने सुगा चरीलाई मान्छेले नियन्त्रित पिंजडाको वातावरणमा राख्दा उसले भोगेका दुःख-पीडा र मान्छेका व्यवहारले गर्दा खिन्न र चिन्तित बनेको मनोवाद नै यसको मूल विषयवस्तु हो । प्रकृतिको गीत गाएर मुक्त वनमा उन्मुक्त रूपमा विचरण गर्ने सुगा पिंजडामा परेपछि भोग्नु परेका पीडा र बेचैनी, आफ्ना बन्धुबान्धवहरूसँग रहँदा बस्दाका सुखमय क्षण, वियोगले तिनमा र आफूमा परेको पीडाबोध, आफन्तको सम्भना, विद्रोहको भावना आदि यहाँ विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । यो बालबालिकाका लागि तयार पारिएको पाठ्य पुस्तकमा समाविष्ट कविता भएको र यसको छन्द र भाषिक प्रयोगमा पनि बालबालिकाको स्तरलाई ख्याल गरिएकाले यसको विषयवस्तुलाई सर्वप्रथम अभिधार्थ रूपमा अर्थ्याउनु उपयुक्त देखिन्छ ।

त्यसपछि यस कवितालाई प्रतीकात्मक र ध्वन्यार्थका रूपमा पनि अर्थ्याउने प्रशस्त आधारहरू यस कवितामा भेटिन्छन् । अभिधार्थका रूपमा पिंजरा र त्यसभित्र थुनिएको सुगाको अवस्थालाई यसले मूल विषयवस्तु बनाएको छ । त्यसपछि यस कविताको विषयवस्तुलाई प्रतीकात्मक रूपमा हेर्दा यस कवितामा तत्कालीन राणाशासनको प्रत्यक्ष छाप परेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा तत्कालीन समयका मान्छेको प्रतीकका रूपमा सुगा र क्रूर र निरङ्कुश राणाशासनको प्रतीकका रूपमा बन्द पिंजरालाई उभ्याएर जनताका पीडाव्यथाको अभिव्यक्ति यस कवितामा भेटिन्छ । तत्कालीन शासन व्यवस्थाप्रतिको व्यङ्ग्य पनि यसमा पाउन सकिन्छ ।

त्यस्तै यस कविताको विषयवस्तुलाई ध्वन्यात्मक रूपमा र आध्यात्मवादी कोणबाट हेर्दा आध्यात्मवादी दर्शनबाट गहिरो रूपमा प्रभावित पौड्यालभित्रको दार्शनिक चिन्तन पनि ध्वन्यात्मक रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यो भौतिक जगत् सांसारिकता, सामाजिक बन्धन र अन्न शरीररूपी पिंजरामा थुनिएको आत्मा सुगासँगै एकाकार हुन पुगेको छ । समग्रमा वाच्यार्थका साथै ध्वन्यार्थका तहमा पनि कविता अर्थिने अवस्था देखिन्छ ।

“पिंजराको सुगा” कविताको शीर्षकले बन्द पिंजडा र त्यसभित्र रहेको सुगा नामक पन्छीको कारुणिक विलाप प्रस्तुत भएकाले अभिधार्थका रूपमा बालकविताको शीर्षक सार्थक रहेको देखिन्छ । जसका माध्यमबाट बालहृदयमा दया करुणाको भाव जाग्रत गराउन खोजेको आभास हुन्छ ।

कविताको शीर्षकलाई प्रतीकात्मक, व्यञ्जनात्मक र ध्वन्यात्मक रूपमा पनि लिन सकिन्छ । यसरी हेर्दा तत्कालीन राणाशासनको प्रतीकका रूपमा ‘पिंजरा’ र नेपाली जनताको प्रतीकका रूपमा ‘सुगा’ लाई उभ्याएर तत्कालीन राणाशासनको निरङ्कुश शासन व्यवस्था र त्यसको मारमा बाँच्न बाध्य नेपाली जनजीवनलाई कवितामा पिंजडाभित्रको सुगाका रूपमा अर्थ्याउन खोजिएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा कविताको शीर्षक प्रतीकात्मक रूपमा पनि सार्थक रहेको पाइन्छ । त्यतिमात्र होइन देहरूपी पिंजडामा आत्मारूपी सुगा कैद भएको कुरा समेत देखाएर प्रतीकात्मक तथ्य व्यञ्जनात्मक रूपमा कविभित्रको दार्शनिक चेत पनि यसमा प्रकट भएको देखिन्छ । यसरी यी तीनओटै सन्दर्भबाट शीर्षक सार्थक देखिन आउँछ ।

केन्द्रीय कथ्य

पिंजराको सुगा कविताको भावभूमिलाई विविध रूपमा अर्थ्याउन सकिने अवस्था छ । यसको अभिधार्थलाई हेर्दा पिंजराभित्र थुनिएको सुगा पन्छीको पीडाव्यथाले भरिएको

व्यथित अभिव्यक्ति छ । चराचुरुडगीहरूलाई पिंजडामा थुनेर रमाउने र मनोरञ्जन लिने मानवीय प्रवृत्तिमाथि पनि यहाँ व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

कवितामा ध्वन्यात्मक रूपमा तत्कालीन (वि.सं. १९७०-१९८० को) समयको छाप पाइन्छ । यसमा राणाशासनको प्रतीकका रूपमा पिंजरा र नेपाली जनताको प्रतीकका रूपमा सुगालाई उभ्याइएको छ । यसका माध्यमबाट राणाशासनको एकतन्त्री र स्वेच्छाचारी शासन व्यवस्थाको चित्र उतार्ने प्रयास गरेको यसको प्रस्तुति सुगाको नभएर नेपाली जनताको पीडा-व्यथा र वेदनाको कारुणिक अभिव्यक्ति हो भन्न सकिन्छ । यसमा नेपाली जनताको बिलौना र चाहना प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

आध्यात्मिक भावका दृष्टिले हेर्दा प्रस्तुत कवितामा मान्छेको नाशवान् शरीरको प्रतीकका रूपमा बन्द पिंजडालाई लिइएको छ जहाँ बाह्य सांसारिक मायाजालको बन्धनले मान्छे घेरिएको हुन्छ । अनि मानवीय आत्माको प्रतीकका रूपमा सुगालाई लिइएको देखिन्छ । अमर आत्मा नाशवान् शरीररूपी पिंजडामा कैद भएको अभिव्यक्ति कवितामा पाइन्छ । यसबाट दुःख-पीडा भोग्न बाध्य भएका तत्कालीन नेपाली जीवन र समाजको चित्रण देखिन्छ । साथै यसबाट अध्यात्म दर्शनको प्रभाव पनि कवितामा देख्न सकिन्छ ।

त्यस्तै कविको जीवनलाई नियाल्दा दरबारिया पण्डित (गुरु) का रूपमा रहन पुगेका कवि पौड्याल आफ्नो जन्मस्थलको सुन्दर शान्त वातावरण त्याग्नु परेको र काठमाडौंमा दरबारको बन्द वातावरणमा थुनिन पुगेको आफूलाई पिंजराको सुगाका रूपमा जीवन व्यथा अभिव्यक्त गरेका हुन्कि भन्ने पनि अर्थ लगाउन सकिन्छ ।

भाषाशैली र कथनपद्धति

बाल कविताका रूपमा रचिएको यस कविताको भाषिक प्रयोग अत्यन्त सरल र मिठासपूर्ण छ । त्यस्तै रोचक विषयवस्तु र त्यसको मनमुग्धकारी र प्रभावकारी अभिव्यक्ति यस कवितामा पाइन्छ । बालोपयोगी लय र भाषिक प्रयोगका कारण कविता मिठासपूर्ण बन्न पुगेको छ ।

कवितामा सरल संस्कृत शब्द र भर्रो नेपाली शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । त्यस्तै बालकदेखि वृद्धसम्मको मनमस्तिष्क छुने खालको भाषिक विशिष्टता प्रस्तुत कवितामा पाइन्छ । कविताको वाह्य संरचना चार हरफे २३ श्लोकमा रचना भएको छ । आन्तरिक संरचनाका रूपमा एउटा सुगाको विगतदेखि वर्तमानसम्मको इच्छा, चाहना, पीडा, व्यथा आदि प्रस्तुत भएकाले आन्तरिक संरचना कसिलो रहेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत कविता 'म' को कोणबाट प्रथम पुरुषीय आत्मकथनको आत्मालापिय वर्णनका केन्द्रीयतामा तृतीय र द्वितीय पुरुष कथन ढाँचाको संयोजन पाइन्छ । त्यस रूपमा प्रस्तुत भएकाले उत्तम पुरुषीय कवि वक्तृप्रौढीकृतको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

यस कवितामा सम मात्रिक 'पादाकुलक' छन्दको प्रयोग भएको छ । यो सोह्र मात्राको एक पाउ हुने र चार पाउको एक श्लोक हुने मात्रिक छन्दको बहुप्रचलित भेद हो । यसमा चार मात्राको एक गण र चार गणको एक पाउ हुन्छ । यस छन्दलाई पञ्चटिका वा स्कन्धक छन्द पनि भनिन्छ ।

सन्दर्भ कृतिसूची

बन्धु, चूडामणि (सम्पा.) (२०४३). *साभ्ना कविता*. (चौ.सं.), साभ्ना प्रकाशन, काठमाडौं ।
रिसाल, राममणि (२०५२). *नेपाली काव्य र कवि*. साभ्ना प्रकाशन, काठमाडौं ।

398 लेखनाथ पौडेल र उनको 'पिंजराको सुगा' कविताको

लुइटेल्, खगेन्द्र प्रसाद (२०६०). *कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास*.
ने.रा.प्र.प्र., काठमाडौं ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहन राज शर्मा (२०४०). *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास*. (दो.सं),
साभा प्रकाशन, काठमाडौं ।

सिग्दाल, सोमनाथ (२०२८). *साहित्य प्रदीप*. पुस्तक संसार, विराटनगर ।

सुवेदी, अभि (सम्पा.) (२०५५). *समकालीन नेपाली कविता*. ने.रा.प्र.प्र., काठमाडौं ।